

“The Synewes of wisdom are slownesse of beleefe and distrust”

Enkele overwegingen bij

The Two Bookes of Francis Bacon. Of the proficience and aduancement of Learning, diuine and humane (1605)

Dr. Chris G.F. de Jong

Sir Francis Bacon, Baron Verulam en Viscount St. Alban (1561-1626), behoeft nauwelijks introductie. Hij was een veelzijdig man, jurist, staatsman, diplomaat, filosoof. Zijn naam is voor altijd verbonden met het empirische wetenschapsmodel, zij het dat zijn visie niet onomstreden is. Het aantal publicaties van zijn hand is even groot als de kwaliteit en diepgang ervan indrukwekkend zijn. Wanneer hij in het Parlement sprak dan hing iedereen aan zijn lippen en als advocaat wond hij rechters om zijn vinger, althans volgens zijn iets jongere tijdgenoot, de toneelschrijver, dichter en acteur Ben Jonson. Bacon was ook een scherpzinnig theoloog, die zich zorgen maakte over de godsdienstige conflicten op het Europese continent en bang was dat ze zouden overslaan naar de Britse eilanden. In dit boek schetste hij de contouren van een nieuw theologisch en filosofisch fundament van de christelijke kerk, dat bestaande tegenstellingen kon verzachten of misschien zelfs overwinnen.

1 Het “Elizabethan settlement”

De tweede helft van de 16de eeuw, de tijd waarin Bacon opgroeide, wordt wel aangeduid als de tijd van het “Elizabethan settlement”. Dat was een amalgaam van invloeden en ideeën van Desiderius Erasmus, het Calvinisme-Puritanisme en Engelse Protestanten die tijdens de regering van Rooms-Katholieke Mary Tudor (*1516; r. 1553-1558) tijdelijk naar het vasteland van Europa waren uitgeweken, de “Marian exiles”.¹ Hoewel de theologische en filosofische grenzen vloeiend en soms vaag waren, domineerden deze stromingen, die zelf ook intern verschillen en nuances kenden, afwisselend het Engelse intellectuele en kerkelijke en, wegens de verwevenheid van kerk en staat, ook het politieke landschap.²

Het “Elizabethan settlement” heeft zijn naamgeefster, de Engelse Koningin Elizabeth I (*1533; r. 1558-1603) niet overleefd. Na het afnemen van het directe Spaans-Rooms-Katholieke gevaar tegen het eind van de 16de eeuw (mislukken van de Spaanse armada in 1588) begon het aantal epigonen van Erasmus en Hugo de Groot die in kerk en staat en aan de universiteiten van Oxford en Cambridge belangrijke posities verwierven, toe te nemen. Zonder slag of stoot ging dat niet. Doctrinaire en ideologische tegenstellingen, die de samenleving soms tot in haar haarvaten in beroering brachten en zich voegden bij de rivaliteit tussen machtige hovelingen en facties in het Parlement, bleven bestaan. Doch noch deze tegenstellingen noch de agitatie van Dissenters, die

1 Voor dit Duitse element, naar Engeland gebracht door o.a. John Bale, John Jewel, John Foxe, zie Trevor Roper, *Catholics*, 127-128.

2 Trevor Roper, *Catholics*, 42; zie bv. Macaulay, “Lord Bacon. (July, 1837)”, 17, over de anti-puriteïne opvattingen van aartsbisschop John Whitgift (ca. 1530-1604).

zich buiten de *Church of England* om wilden organiseren of de kerk radicaal wilden veranderen, hadden tot dan toe tot ontwrichting van het kerkelijke leven geleid. Dat gebeurde pas tijdens de Revolutie en Restauratie omstreeks het midden van de 17de eeuw.

Dat nam niet weg dat al voor de dood van Elizabeth het kerkelijke evenwicht van binnenuit onder druk stond. Een der eersten die het verstoorden was de Erasmiaan Richard Hooker (1554-1600), die in zijn acht-delige en invloedrijke *Of the Lawes of Ecclesiastical Politie* (1594 en volgende jaren³) de kerk fundeerde op de bijbel, de traditie en de menselijke rede. Ook in de volgende decennia vormde de plaats van de rede binnen de theologie een belangrijk discussiepunt, waartoe veel, zo niet alles wat de kerk in doctrinair en ideologisch opzicht verdeelde te herleiden was. Zowel voor, tijdens als na de turbulente jaren 1640-1660 liepen de richtingen waarin naar oplossingen en antwoorden werd gezocht, de gebruikte argumenten en de conclusies uiteen. Waar in het algemeen het Rooms-Katholicisme, Lutheranisme en Calvinisme-Puritanisme het christendom wensten af te schermen tegen een al te opdringerige rede uit vrees voor scepsis en twijfel in kwesties van moraal en geloof of uit angst dat het gezag van de kerk, de clerus of de bijbel zou worden aangetast, waren anderen ervan overtuigd dat geloof en rede elkaar op zijn minst gedeeltelijk ondersteunden of op een nader te bepalen manier in elkaars verlengde lagen. Tot deze laatste categorie behoorde Francis Bacon.

2 Bacon's tweefasen-leer

Bacon, die als zoon van de Grootzegelbewaarder van Engeland (*Lord Keeper of the Great Seal of England*) kind aan huis was geweest aan het hof van Elizabeth, zag niet alleen doctrinaire en kerkpolitieke tegenstellingen in Engeland, hij zag ook hoe aan de overzijde van het Kanaal Calvinisten, Zwinglianen en Lutheranen enerzijds en Rooms-Katholieken anderzijds al meer dan een halve eeuw met elkaar op voet van oorlog leefden, zowel in fysieke als in ideologische en theologische zin. Voor een dergelijk slepend en bij vlagen gewelddadig conflict, dat hij tijdens een verblijf in Parijs in 1577-1580, niet lang na de Bartholomeusnacht (23 op 24 augustus 1572), van nabij had meegemaakt, wilde hij zijn land behoeden.

Om dit doel te bereiken trachtte hij in algemene zin gesproken orde op zaken te stellen binnen de weinig florissante staat waarin kennis en wetenschap zich in zijn tijd bevonden. Hiertoe ontwierp hij in zijn tweedelige *Of the proficience* een systeem, dat uit twee fasen bestond. Aangezien naar zijn overtuiging rede en geloof niet tegenover elkaar stonden maar, hoewel misschien niet geheel naadloos in elkaar overgaand, elkaar nodig hadden en aanvulden, was het noodzakelijk eerst de actuele stand van wetenschap en theologie in kaart te brengen. Dat was de eerste fase. *Of the proficience* bevat daartoe “a generall and faithfull perambulation of learning”, die uit twee delen bestaat, “humane learning” en “diuine learning”. Via een boomstructuur, die aan het werk van de Franse wijsgeer Petrus Ramus (Pierre de la Ramee, 1515-1572) doet denken, worden de bouwstenen van wetenschap en theologie geanalyseerd, gewogen en in hun onderlinge verband geplaatst. De ordening van beide bomen komt onderling overeen, “for the Spirit of Man is the same; though the Reuelation of Oracle and Sense be diuerse”, doch in werkelijkheid weerspiegelde zijn ordening van vakken en onderdelen grotendeels het Klassieke curriculum van Oxford en Cambridge waar de clerus van de *Church of England* werd opgeleid. Al doende maakte hij tevens duidelijk aan welke onderwerpen onvoldoende aandacht besteed werd en welke inzichten en

3 Over het auteurschap van de laatste drie delen bestaat onzekerheid, volgens *Walton's Lives*, 256, was dat John Spencer.

methoden achterhaald of onjuist waren. Hier en daar veranderde hij de onderverdeling der takken van wetenschap en stelde hij voor aan bepaalde delen meer aandacht te besteden. Daaraan voegde hij toe dat meer samenwerking tussen Europese universiteiten gewenst was.

De tweede fase van zijn systeem was het naar aanleiding van dit overzicht en inhakend op de voorgestelde correcties, formuleren van de beginselen van een Erasmiaans-irenische theologie en kerkpolitiek. Deze fase kwalificeerde hij als “the Hauen and Sabbath of all Mans contemplations”, een plaats waar op het geestelijke vlak rust en vrede heersten.⁴ *Of the proficiencie* is derhalve beduidend meer dan de bescheiden omschrijving “small Globe of the Intellectuall world”, die hij in zijn nawoord gebruikte, doet vermoeden.

3 Bacon en Koning James

Dat Bacon dit boek opende met het op gelijke hoogste stellen van de nieuwe Britse vorst, James I (*1566; r. 1603-1625), aan wie hij het opdroeg, met Plato, Augustus Caesar en Marcus Aurelius was meer dan alleen vleierij. Hij verzekerde James “that there hath not beene since Christs time any King or temporall Monarch, which hath b[e]en so learned in all literature & erudition, diuine and humane” als Zijne Majesteit.⁵ Bacon, die geen aristocraat van geboorte was maar behoorde tot de tweede generatie staatslieden die Engeland had voortgebracht,⁶ verviel tot deze pluimstrijkerij niet alleen omdat het in die tijd de gewoonte was of omdat James in een werkje van zijn eigen hand getiteld *Basilikon Doron* (1599)⁷ had laten merken hierop nogal gesteld te zijn, maar ook om de koning, die net uit Schotland was gearriveerd, een land dat in Londense hofkringen beschouwd werd als weinig meer dan een verzamelplaats van Calvinistische en andere halfgeletterde barbaren, mild te stemmen ter voorbereiding op een niet gemakkelijk toegankelijk boek dat een on-Calvinistische geest ademde. Daarin liet hij de koning kennis maken met het Erasmiaanse intellectuele klimaat dat sinds een decennium binnen de universiteiten van Cambridge en Oxford en in de *Church of England* (Anglicaanse kerk, *Anglicana*) bezig was terrein te winnen. Bacon verspilde geen tijd en maakte zijn vorst onmiddellijk duidelijk dat hij niet langer in Schotland was maar in het beschaafde Engeland, waar hij zich aan andere wetten en regels te houden had,⁸ en dat hij zich openhartig, wijs en hoffelijk, naar het voorbeeld van Koning Salomo te gedragen had. James, die volgens Macaulay, een vooraanstaande 19de eeuwse Britse historicus, timide en vredelievend van aard was, nam dit goed op. Hij hield wel van stevige discussies, zonder evenwel zijn hoog-Calvinistische principes te verloochenen.

4 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 23vo.

5 Bacon, *Of the proficiencie*, I, 1-3; II, 69-77 [=70].

6 Over de eerste generatie Britse staatslieden, waartoe zijn vader Nicholas Bacon behoorde, zie Macaulay, “Lord Bacon. (July, 1837)”, 7-14.

7 Bacon was vol lof over dit werk, waarschijnlijk uit beleefdheid, Bacon, *Of the proficiencie*, II, 69.

8 Dat wetten van een land naar de omstandigheden verschilden was geen uitvinding van Montesquieu. Bacon schreef: “For ther are in Nature certaine fountaines of Iustice, whence all Ciuil Lawes are deriued, but as streames: & like as waters doe take tinctures and tastes from the soyles through which they run; So doe ciuill Lawes vary according to the Regions and gouernments where they are pla[n]ted, though they proceed from the same fountaines”, Bacon, *Of the proficiencie*, II, 107.

4 Chaos en anarchie

Wetenschap en godsdienst in Europa verkeerden volgens Bacon in een staat van anarchie, wat de belangrijkste oorzaak was van alle verdeeldheid en oorlogen. De door Aristoteles beheerste Middeleeuwse scholastiek was onttroond – zij het geenszins uit het denken verdwenen – maar een nieuw intellectueel bindmiddel was er nog niet. Het Calvinisme, Lutheranisme en Zwinglianisme waren wat betreft invloed en aanhang te klein en te lokaal georiënteerd om het ontstane vacuüm te kunnen vullen. Ze voegden integendeel toe aan de onzekerheid en accepteerden bovendien het statische wereldbeeld van de scholastiek. Bacon constateerde dat deze situatie ontstaan was en in stand werd gehouden door een reeks van menselijke tekortkomingen zoals van de Klassieken geërfde nutteloze speculaties, goedgelovigheid, redeneren op basis van verkeerde uitgangspunten (zoals het syllogisme, *i.e.* deductieve redenering), misbruik van macht en van de filosofie, zelfgenoegzaamheid en schijngeleerdheid (waarvan hij met name Raymund Lullus beschuldigde⁹). Suspecte zaken als alchemie, astrologie, magie, het te ver willen doordringen in de geheimen van God (Paracelsus en zijn school) en andere producten van bedrieglijke creativiteit, teugellose heers- en hebzucht, bijgeloof en ontspoorde fantasie leidden een hardnekkig bestaan. Over het algemeen werd kennis van hemel en aarde echter niet op de juiste manier vergaard, beoordeeld en geordend. Fictie werd voor feit aangezien en feit voor fictie, al moest hij toegeven dat de vergeefse zoektocht van alchemisten naar goud soms tot onverwachte, nuttige ontdekkingen leidde. Het ontbreken van systematische bestudering van de geschiedenis van “the generall state of learning – – – from age to age”, een ideeëngeschiedenis, werkte de onzekerheid in de hand.¹⁰

Een andere oorzaak van het gebrek aan vooruitgang was een verkeerde uitleg van de zondeval, als zou de begeerte naar kennis de oorzaak zijn van alle zonde, ellende en onheil. Het tegendeel was volgens Bacon waar. Niet de begeerte naar kennis, niet kennis als zodanig, maar het verkeerde gebruik ervan was de schuldige.

Bacon noemde als een voorbeeld van een hardnekkige denkfout dat het idee van “formal and final causes” of “fixed and constant causes” niet gezien werd als exclusief behorend tot het domein van de metafysica¹¹ maar ook tot dat van de fysica (o.a. door Aristoteles, Plato, Galenus e.a.), *i.e.* het idee dat sommige onderdelen van de natuur met een bepaalde bedoeling gemaakt of ingesteld en daardoor onveranderlijk waren; dergelijke speculaties hoorden volgens hem thuis in de metafysica, niet in de fysica, niet omdat ze op zichzelf onzinnig waren “beeing kept within their owne prouince”, maar omdat ze wanneer toegepast in de fysica onoplosbare problemen opwierpen:

For to say that the haire of the Eye-liddes are for a quic-sette and fence about the Sight: Or, That the firmenesse of the Skinnes and Hides of liuing creatures is to defend them from the extremities of heate or cold: Or, That the bones are for the columnes or beames, whereupon the Frame of the bodies of liuing creatures are built;

9 “– – – a Methode of Imposture; which is to deliuer knowledges in such manner, as men may speedily come to make a shewe of Learning, who haue it not, such was the trauaile of Raymundus Lullius, in making that Art, which beares his name”, Bacon, *Of the proficiencie*, II, 65vo.

10 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 7vo.

11 De betekenis die Bacon, *Of the proficiencie*, II, 25vo-26, aan de term metafysica gaf verschilde van de gangbare betekenis. In zijn systeem bestudeerde de metafysica abstracties en onveranderlijke gegevens (“that which is abstracted & fixed”) der materie. De gangbare metafysica, die hij natuurlijke theologie noemde, keek naar wat de natuurlijke mens van God kon weten of wist.

Or, That the leaues of trees are for protecting of the Fruite; Or, That the cloudes are for watering of the Earth; Or, That the solidnesse of the Earth is for the station and Mansion of liuing creatures: and the like, is well inquired & collected in Metaphisicke, but in Phisicke they are impertinent. Nay, they are indeed but Remoraes [vertragingen] and hinderances to stay and slugge the Shippe [der vooruitgang] from further sayling, and haue brought this to passe, that the search of the Phisicall Causes hath beene neglected, and passed in silence.¹²

Ondanks het feit dat ook Bacon twee kanten uitkeek, vooruit en achteruit, en hij inzichten en argumenten aan de Klassieke oudheid, de Kerkvaders en Middeleeuwen ontleende, droeg het corrigeren van dergelijke al of niet opzettelijk gemaakte en instandgehouden fouten zijns inziens bij aan de beëindiging van de heersende intellectuele stagnatie. Dat was een belangrijke stap op de weg van de verbetering van het aardse en geestelijke lot van de mens:

— — — as both heauen and earth doe conspire and contribute to the vse and benefite of man: So the end ought to bee from both Philosophies [*i.e.* “diuine and morall Philosophie” en “naturall Philosophie”], to separate and reiect vaine speculations, and whatsoeuer is emptie and voide, and to preserue and augment whatsoeuer is solid and fruitfull: that knowledge may not bee as a Curtezan for pleasure, & vanitie only, or as a bond-woman to acquire and gaine to her Masters vse, but as a Spouse, for generation, fruit, and comfort.¹³

Hoewel Bacon in zijn *laudatio* van James, waarmee hij *Of the proficiencie* opende, naar Plato alle kennis herinnering noemde en zich ook later meer dan eens op de Athener beriep, zette hij uiteen dat betrouwbare kennis alleen langs empirische en experimentele weg, geholpen door instrumenten en geleid door de inductieve en ordenende rede kon worden verkregen, een thema dat uitvoeriger terugkeerde in zijn *Novum Organum Scientiarum*, dat hij in oktober 1620 aan James aanbood.¹⁴ Hoewel dit inzicht niet nieuw was en reeds door Aristoteles en Ramus aan de orde was gesteld, was het negeren van deze wijsheid de voornaamste oorzaak van de heersende intellectuele chaos. Dat hij op verschillende plaatsen de inductieve methode besprak en ook voor de theologie aanbeval, had gelet op het heersende intellectuele klimaat van omstreeks 1600 veel nut. Hiermee sloot hij bovendien aan bij het Concilie van Trente (1563), dat reeds tot op zekere hoogte had gepoogd feit en fictie van elkaar te scheiden en had vastgesteld dat de bijbel zich tot geloof en moraal beperkte en geen uitspraken deed over de wetenschap – wat, hoe modern dat ook klonk, in de praktijk niet veel betekende, zoals Galilei ondervonden had. Een bijkomende aanleiding voor Bacon om zijn systeem te ontwikkelen waren de ontdekkingsreizen en technische en wetenschappelijke revoluties van zijn dagen, die veel indruk maakten en, dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst, razendsnel algemeen bekend werden. De verhalen waarmee zeevaarders als A. Pigafetta (1491-1534) en Sir Francis Drake (1540-1596) uit vreemde werelden terugkeerden, alsmede het baanbrekende werk van T. Brahe (1546-1601), J. Kepler

12 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 29-29°, 33.

13 Bacon, *Of the proficiencie*, I, 27.

14 Het gaat hier te ver om de merites en tekortkomingen van Bacon's wetenschapsmethode te bespreken. Zie hiervoor Malherbe, “Bacon's method of schience”.

(1571-1630), G. Galilei (1564-1642) en anderen leidden tot snelle vermeerdering van kennis maar leverden ook vragen, onzekerheden en conflicten met de gevestigde orde op. Wat ontbrak was een inventarisatie van nuttige uitvindingen en ontdekkingen, zodat deficiënties en afwijkingen van het normale verloop in de natuur konden worden opgespoord en onderzocht, en eventuele “fabulous Experiments & Secrets, and friuolous Impostures for pleasure and strangeness” niet alleen beschreven, zoals overvloedig gebeurde, maar ook ontmaskerd.¹⁵

5 De twee boeken

Hoewel in *Of the proficience* zowel de wetenschap in al zijn aspecten als de theologie aan de orde komen en het grootste deel gewijd is aan de eerste, wilde Bacon hier toch vooral de theologie haar rechtmatige plaats en taak binnen het intellectuele spectrum teruggeven door haar te ontdoen van zaken die haar in essentie vreemd waren. Of beter gezegd: hij wilde opnieuw beginnen. Als een soort prolegomenon nam hij als uitgangspunt dat er twee boeken ter bestudering waren. Het ene was de bijbel die de *wil* (de basis van alle moraal) en het *aangezicht* (“image”) van God openbaarde, de enige bron van ware, positieve kennis omtrent God; het andere boek was de fysieke wereld waarin de mens geplaatst was. Deze laatste onthulde de *almacht* en *wijsheid* van God (“Coeli enarrant gloriam Dei”) doch niet zijn ware aangezicht en wil,

whereof the la[t]ter is a key vnto the former; not onely opening our vnderstanding to conceiue the true sence of the scriptures, by the generall notions of reason and rules of speech; but chiefly opening our beleefe, in drawing vs into a due meditation of the omnipotencie of God, which is chiefly signed and ingrauen vppon his workes.¹⁶

De “workes”, de fysieke wereld, voorzover die het domein waren van de “Diuine Philosophie” of “Natvrall Theologie” (behorend tot de “humane learning”), leverden door aanschouwing en meditatie rudimentaire kennis van God. Deze kennis was voldoende om bijvoorbeeld het atheïsme te weerleggen doch meer niet, een notie die ook in Luther’s *Heilderberger Disputation* (1518) en Calvijn’s *Institutio Religionis Christianae* (1536) voorkomt. Door de anarchie die in de wetenschap en de theologie in Bacon’s tijd heerste, was het juiste zicht op God’s “workes” verduisterd: van beide werd nu eens te weinig of niets dan weer te veel verwacht. Dit idee was de aanloop naar het hoofdthema van *Of the proficience*. Dat hield in dat alle kerkelijke verdeeldheid en onoverbrugbaar lijkende tegenstellingen binnen de christenheid herleid konden worden tot het niet correct van elkaar onderscheiden en het onjuist interpreteren van de twee boeken en van de twee functies der rede.

6 De twee functies van de rede

Ten aanzien van het bestuderen van het eerste boek, de bijbel, maakte Bacon gebruik van het in Augustinus van Hippo’s *De Trinitate* voorkomende onderscheid tussen twee functies of domeinen van de rede: hier lag volgens hem het begin van de oplossing van de problemen waar kerk en wetenschap mee te maken hadden.¹⁷ De eerste functie van de rede was het ontvangen van de

15 Bacon, *Of the proficience*, II, 8, 32vo, 114-114vo.

16 Bacon, *Of the proficience*, I, 31vo, II, 22-22vo.

17 Zich baserend op Plato en het Platonisme, maakte Augustinus (354-430) onderscheid tussen de *ratio superior* (of *scintilla rationis*) en de *ratio inferior*. De eerste hield zich bezig met het contemplatieve leven, de tweede met het actieve, zintuiglijke leven. Alleen de eerste *ratio* was het beeld van God.

“Mysteries of God”, de “Articles and principles of Religion”. Deze werden in de bijbel in een begrijpelijke vorm (“to our capacitie”) aan de mens meegedeeld. Ze vertelden hem wat hij moest doen en geloven. Dat gebeurde “ad placitum [Dei]”, wat inhield dat ze niet openstonden voor kritisch onderzoek doch aanvaard moesten worden. God opende het verstand en “doth grifte his Reuelations & holie doctrine vpon the Notions of our reason, and applyeth his Inspirations to open our vnderstanding”.¹⁸ De openbaring was geen menselijke constructie, noch in formele, noch in inhoudelijke zin. Uit zichzelf kon de mens niet tot God opstijgen, niet als God worden, niets van God weten, zoals Plato had gedacht. Bacon waarschuwde herhaaldelijk dat de goddelijke waarheid niet mocht worden aangepast aan wat voor de natuurlijke mens aanvaardbaar of bereikbaar was; dit was het domein van het geloof, het overweldigde menselijke verstand werd door God opgevoerd tot zijn waarheid, “da fidei, quae fidei sunt”.¹⁹

Was de openbaring beperkt tot de bijbel en behoorde die dus tot het eerste domein der rede, de tweede functie der rede was de praktische toepassing, die hij afwisselend “diuinitie”, “inspired theologie” en “diuine learning” noemde. Deze tweede functie der rede ging inductief te werk en hield in het in alle voorlopigheid, “secondarie and respectiue, although not originall and absolute”, formuleren en beargumenteren van de doctrines, belijdenissen (zoals de *39 Articles*), ceremonieel, symboliek en moraal der kerk, voorzover die afgeleid konden worden uit en gebonden waren aan de “Articles and principles of Religion”. De toepassing van de rede was hier “very great and generall” en betekende een zo grondig mogelijk onderzoek van de bijbel, de Klassieken, de Kerkvaders en andere gezaghebbende theologen, observatie, discussie, expositie, argument en tegenargument, kortom “a long field of disputation”, dat nog gecompliceerd werd doordat de bijbel meerdere lagen van betekenis had: de “literall sense”, de “morall sense” en soms de “allegoricall sense”, en niet gelezen en begrepen mocht worden als een willkeurig ander boek. Tevens werd hiermee letterknechterij voorkomen.²⁰

Ter verduidelijking wees hij erop dat deze tweedeling in het gebruik van de rede overal van toepassing was, bijvoorbeeld in het schaakspel: de spelregels en de beginpositie van de stukken waren gegeven, het verloop van het spel daarentegen was geheel afhankelijk van het gebruik van de autonome rede. Hetzelfde principe gold in de rechtspraak: positieve rechtsregels kregen een subjectieve uitleg en toepassing. Geheel correct was deze analogie niet, aangezien het de mens vrij stond wetten te maken, te veranderen of af te schaffen en de spelregels van het schaken willekeurig aan te passen. Ten aanzien van de eerste functie der rede in godsdienstige kwesties bestond deze mogelijkheid niet. Wel bestond er enige analogie met de natuurwetenschappen. Evenzeer als de bijbelse openbaring was de door God geschapen fysieke natuur een vast en onveranderlijk gegeven, dat door de tweede functie van de rede langs inductieve en experimentele weg bestudeerd werd.

Het was deze visie op de twee functies van de rede en de noodzaak die strikt van elkaar te onderscheiden, die Bacon had gebracht tot zijn overzicht van de stand van kennis en geleerdheid en zijn voorstellen tot verbeteringen, aangezien het juiste gebruik der rede binnen de haar toegewezen grenzen in geestelijke zaken tot dan toe veel te weinig aandacht had gekregen; met andere woorden, er waren weliswaar prekenboeken, concordanties, commentaren en “lectures” in overvloed (behorend tot de tweede functie der rede), maar het onderscheid tussen “the points fundamentall

18 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 110-110vo.

19 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 23.

20 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 105vo, 109vo.

and the points of further perfection onely”,²¹ tussen de beide functies van de rede, werd te weinig in acht genomen. Hierdoor lagen oude ketterijen, ijdele speculaties en dwalingen nog steeds op de loer en leidde de intellectuele en godsdienstige chaos een hardnekkig bestaan, met als gevolg dat de vrede in de kerk verder weg was dan ooit. Er was maar één oplossing. Gedegen en correct uitgevoerde kennisverwerving

would in my iudgement be an *Opiate* to staie and bridle not onley the vanitie of curious speculatio[n]s, wherewith the schooles labour but the furie of co[n]trouersies, wherewith the church laboureth. For it cannot but open mens eyes, to see that many controuersies doe meerely pertaine to that which is either not reuealed or positieue, and that many others doe growe vpon weake and obscure Inferences or deriuations.²²

7 Bacon's *scintilla*

Boven is gezegd dat Bacon zowel voor- als achteruit keek en dat in zijn werk inzichten, thema's, argumenten en redeneringen uit de Klassieken en de Middeleeuwen voorkomen. Soms krijgt de lezer de indruk aan zijn hand in Plato's Akademie rond te wandelen of met hem aan de voeten van Koning Salomo of Thomas van Aquino te zitten. Een tekenend voorbeeld hiervan is zijn behandeling van de vraag of de natuurlijke mens iets van God kon weten en zo ja, wat. Hij verzekerde herhaaldelijk dat de “diuinitie” was “grounded onely vpon the word & oracle of God, and not vpon the light of nature”.²³ Om enkele hiermee samenhangende theologische problemen op te lossen, onderscheidde hij twee betekenissen van de term “light of nature”. De ene betekenis lag in de sfeer van de menselijke rede voorzover die gebruikt werd op het terrein van argumentatie, onderzoek, wetenschap en het overige intellectueel verkeer, de andere betekenis was

that which is imprinted vpon the spirit of Man by an inward Instinct, according to the lawe of conscience, which is a sparkle of the puritie of his first Estate: In which la[t]ter sense onely he is participant of some light and discerning touching the perfection of the Morall lawe: but how? sufficient to check the vice, but not to informe the dutie. So then the doctrine of Religion, as well Morall as Misticall, is not to be attained, but by inspiration and reuelation from God.²⁴

De cruciale term hier is “sparkle”. Zonder namen of bronnen te noemen, greep Bacon hiermee zeer waarschijnlijk terug op een reeks Middeleeuwse theologen onder wie Petrus Lombardus (ca. 1100-1160). Die leerde dat na de zondeval een *scintilla* (vonk) van de oorspronkelijke ongedwongen paradijselijke omgang met en toegang tot God (“puritie of his first Estate”) in de mens was achtergebleven. Niet alleen via de bijbel, die niet aan de rede ontsproten maar door God geïnspireerd en de mens gegeven was, ook via de *scintilla* had de natuurlijke mens deel aan de waarheid van God, zij het beperkt en gebrekkig: in geweten wist de mens hierdoor wat hij *niet* mocht doen, niet wat hij *wel* moest doen i.c. wat Christus van hem verlangde. Dat dit misschien gezien kan worden als een kleine knieval voor Plato laat onverlet dat via het geweten positieve

21 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 112.

22 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 111.

23 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 109.

24 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 109vo.

godskennis onmogelijk was (Calvijn). Het theologische probleem dat Bacon hiermee oploste was de vraag of een nietsvermoedende heiden, die nooit van bijbel en christendom gehoord had, wel of niet verantwoordelijk was voor zijn eigen hellevaart. Dat was hij volgens Bacon, want hij wist of had op zijn minst in geweten kunnen weten dat hij een zondaar was en God's genade nodig had. Dit herhaalde hij een paar jaar later in zijn *A Confession of Faith* met de woorden "For the Law was first imprinted in that Remnant of Light of Nature, which was left after the Fall, being sufficient to accuse".²⁵

Een andere probleem dat werd opgelost was dat het geweten geen antwoord gaf op de in orthodox-Calvinistische kringen als klemmend ervaren vraag naar de zekerheid der individuele uitverkiezing. Niet alleen kon niemand dat weten, het was zelfs een irrelevant probleem en om de laatste twijfel weg te nemen stelde Bacon, in navolging van Richard Hooker, de verzameling der uitverkorenen gelijk aan de zichtbare kerk, waarbij de genade universeel was (en door iedereen via het altaar verworven kon worden): kerk en theologie stonden ook hier ten dienste van het geestelijk welzijn van de mens.²⁶

Opmerkelijk is dat Bacon ruimte liet voor voorkennis van de toekomst, die hij toeschreef aan "diuine influentions", waardoor men deel had aan de kennis waarover God beschikte, die immers verleden, heden en toekomst overzag. Kenmerkend voor Bacon's denken is het ruime gebruik van analogieën, die hem soms op de vreemdste paden voerden. Hij nam geen of onvoldoende afstand van een suspecte "wetenschap" als alchemie – maar dat deed Isaac Newton (1642-1727) ook niet. Hij zag bepaalde overeenkomsten en parallellen tussen de levende en de dode natuur – die er niet zijn – en schreef aan de materie door God gegeven tendensen, gewoonten en neigingen en zelfs moreel gedrag toe.²⁷ Maar zoals de betekenis van Newton voor de natuurwetenschappen nauwelijks onder zijn alchemistische fantasieën te lijden heeft gehad, was Bacon's visie in deze kwestie niet fataal voor de interne opbouw en samenhang van zijn systeem. Ze illustreert hoogstens hoe moeilijk het ook voor hem was om zijn empirische wetenschapsmodel volledig en consequent toe te passen.

8 Vêrstrekkende gevolgen

Bacon's remedie van de intellectuele en doctrinaire verdeeldheid binnen de Europese christenheid, die ingegeven was door bezorgdheid om het welzijn van de mens en de vrede in Albion, was gebaseerd op zijn schema van de twee functies of domeinen van de rede. Dit onderscheid en de rampzalige gevolgen voor zowel de kerk als de wetenschap en de natie indien men het negeerde, kunnen beschouwd worden als de spil waarom dit boek draait en waarnaar de auteur in steeds wisselende bewoordingen terugkeert. Volgens dit schema behoorden alle concilie- en synodebesluiten, liturgieën, kerkordes, sacramenten, dogma's en andere leerstukken tot het tweede domein van de rede: "[s]uch therefore is that secundarie reason, which hath place in diuinitie, which is grounded vpon the Placets of God."²⁸ Ze waren slechts als "points not fundamental" of "points of further perfection onely" aanvaardbaar en stonden open voor voortgaande discussie en herinterpretatie, zonder ooit de status van definitieve geloofswaarheid te kunnen verwerven. Parallel aan zijn visie op de "humane learning", waar hij zintuiglijke waarneming voorzover die niet getest,

25 Bacon, *A Confession of Faith*, 19.

26 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 116vo; Trevor Roper, *Catholics*, 94.

27 Zie bv. Bacon, *Of the proficiencie*, II, 46, 70-70vo.

28 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 110vo-111.

gecorrigeerd, geabstraheerd en methodisch geordend was, onbetrouwbaar achtte waardoor die niet tot zekere kennis leidde (waarop hij uitvoerig inging in *Novum Organum Scientiarum*), betoogde Bacon dat men op het vlak van de “diuintie” niet vanuit het tweede domein van de rede kon concluderen tot essentiële geloofsinhouden. Ook hier gold dat de faculteiten van de mens onbetrouwbaar en ontoereikend waren. Hier houdt de overeenkomst tussen theologie en de natuurwetenschappen evenwel op, want waar bij de laatste de op correcte wijze verkregen en geordende kennis als doel had de “exact and polished mirror” van de wereld op te leveren, was dat in de theologie uitgesloten: met Calvijn zegt Bacon dat zekere en onbetwistbare geloofsinhouden tot het terrein van de openbaring (eerste domein der rede) behoorden en nooit bereikbaar of construeerbaar waren vanuit het tweede domein der rede.

Was twijfel aan de “Articles and principles of Religion” niet toelaatbaar (eerste domein der rede), het lag voor de hand, was zelfs onvermijdelijk dat er binnen de kerk voortgaande discussies en meningsvorming waren (tweede domein der rede). Ruim een decennium vóór het verschijnen van *Of the proficience* had Bacon reeds gezegd dat het “weak divinity [was] to account controversies an ill sign in the church”²⁹ – voor de goede orde: hij doelde hier op discussies die in alle rust en vrijheid gevoerd werden *binnen* het tweede domein der rede, niet op de verwarring en ketterijen die hun ontstaan vonden in het negeren van het essentiële *onderscheid* van beide domeinen van de rede. Zoals hij de Klassieken bekritiseerde om het onpraktische en abstracte karakter van hun werk, zo bepleitte hij dat men zo weinig mogelijk tijd aan theologische haarkloverijen zou besteden. Tegenover de zinloze en misleidende zucht naar theologische perfectie van Middeleeuwse scholastici³⁰ betoogde hij dat “as for perfection, or compleatnes in diuintie it is not to be sought”.³¹ Streven naar perfectie hield af van belangrijker zaken, zoals het weerleggen van hen die het onderscheid der beide functies of domeinen der rede verkeerd interpreteerden of ontken- den en iets voor geopenbaard of geïnspireerd aanzagen wat dat niet was.³²

Telkens kwam Bacon hierop terug, bijvoorbeeld wanneer hij het een der taken der theologie achtte om te bepalen “howe farre forth particular persons continue to bee inspired: how farre forth the church is inspired: and howe farre forth reason may be used”. Dit verried geen afzwakking van zijn systeem van de twee functies van de rede. Het was alleen bedoeld om te wijzen op een gebrek aan studie van en inzicht in de problematiek van zijn tijd, want hij herhaalde vervolgens zijn dringende advies de beide functies der rede “with piety and wisdome” goed uit elkaar te houden.³³

9 Bacon’s erfenis

Het valt buiten de opzet van dit essay om de invloed van Bacon binnen de theologische discussies op de langere termijn na te gaan. Daarvoor zou ook ander werk van hem bekeken moeten worden. Maar hier kan worden vastgesteld dat wat Hooker ten aanzien van de juridische grondslag van de *Church of England* gedaan had, Bacon een decennium later ten aanzien van de theologische

29 Bacon, *Certain observations*, 249.

30 Bacon’s kritiek op de scholastiek hield in dat deze een eigen afgerond theologisch systeem had ontworpen en dat aan de gelovige had voorgehouden in de plaats van de bijbelse openbaring, die daardoor geheel verduisterd en onbegrijpelijk geworden was. Zonder namen te noemen zette hij de aanval in op werk als de *Summa theologica* (1265) van Thomas van Aquino (1225-1274), zie Bacon, *Of the proficience*, II, 112vo.

31 Bacon, *Of the proficience*, II, 113.

32 Cf. Bacon, *Certain observations*, 249.

33 Bacon, *Of the proficience*, II, 111vo-112

en filosofische grondslag van de christelijke kerk in meer algemene zin deed. “Ego, non Dominus” – met deze vermaning tot bescheidenheid bood Bacon een historisch goed verdedigbare methode tot oplossing van theologische en morele geschillen binnen de christenheid. Alles draaide om God’s schaakspel, waarvan de regels en beginsituatie gegeven en onveranderlijk waren. Deze eerste functie der rede mag in sommige moderne ogen misschien irrationeel en arbitrair zijn, voor Bacon was die dat in het geheel niet. Indien men accepteerde dat alle theologie uit de na-bijbelse tijd speculatief en voorlopig was – “O altitudo Sapientiae & scientiae Dei, quam incomprehensibilia sunt Iudicia eius & non inuestigabiles viae eius?” – dan zou op deze twee beginselen het gebouw van een universele, irenische en latitudinaire christelijke kerk kunnen worden opgetrokken.

Maar Bacon was realistisch genoeg om niet te veel hoop te koesteren op consensus onder theologen, kerkvorsten en machthebbers in Europa, aangezien die “are nowe ouer readie to vsurp the stile Non ego, sed Dominus, and not so only, but to binde it with the thunder and denunciation of Curses and Anathemates”,³⁴ *i.e.* ze zagen zichzelf voor God aan. Tot een Baconiaans compromis was vrijwel niemand op het Europese continent bereid en ook later in de 17de (en in het grootste deel van de 18de) eeuw, toen het denken van Descartes, Spinoza en andere Verlichtingsfilosofen zich als een inktvlek over Europa uitbreidde, werden theologische en filosofische twisten, behoudens enkele – en dan nog meestal slechts tijdelijke – uitzonderingen, vrijwel altijd door de machthebbers beslist in het voordeel van de kerkelijke orthodoxie, zowel aan Protestantse als aan Rooms-Katholieke zijde. Dat gebeurde overigens met wisselend succes. In het rijke Roomse verleden en het minder rijke Protestantse verleden waren bovendien de meest uiteenlopende opvattingen over essentiële leerstukken en dogma’s van het christendom te vinden. Maar als grondslag van de *Anglicana*, een kerk die in verschillende opzichten pas een halve eeuw oud was, zou Bacon’s systeem meer nut kunnen hebben.

10 Christologie

Strikt genomen diende volgens Bacon’s systeem het dogma der christologie (*i.c.* Drie-eenheid, Twee-naturenleer) als een voorlopig product, een uitvinding van de kerkelijke traditie en bijbelstudie te worden beschouwd. In de bijbel komen weliswaar aanwijzingen en toespelingen voor, doch het dogma als zodanig dateert uit de 4de eeuw. In de *Church of England* werd er in zijn tijd niet aan getwijfeld. De vragen die zijn systeem in dit opzicht opriep is hij aanvankelijk uit de weg gegaan. In *Of the proficiencie* beperkte hij zich tot de vrij algemene constatering dat “[t]he nature of GOD consisteth of three persons in vnitie of GOD-head”, die ieder een aparte taak hadden.³⁵ Waarschijnlijk leefde aan het hof en in de *Church of England* de vrees dat Bacon’s systeem te grote vrijheden op godsdienstig gebied tolereerde en misschien zelfs aanmoedigde, en dat hij, door de indruk te wekken het primaat van de theologie ten opzichte van de filosofie aan te tasten, de deur openzette voor ketterijen als het Socinianisme (in engere zin) en andere dissidente godsdienstige en politieke bewegingen en stromingen.³⁶ Hoewel hij de waarde en betekenis van het

34 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 111vo.

35 Bacon, *Of the proficiencie*, II, 116vo. In *Certain observations*, 249, gebruikte Bacon de formulering “the high mysteries of the Trinity”. Ook deze liet ruimte voor verschillende uitleg. Vgl. Artikel I (*De fide in Sacrosanc-tam Trinitatem*) van de 39 *Articles*.

36 Socinianisme” in brede zin duidde op het gebruik van de rede in de uitleg van de bijbel. In de engere zin duidde de term op de ontkenning van het dogma der Drie-eenheid, wat als een ernstige ketterij veroordeeld werd. Zie hierover, Trevor Roper, *Catholics*, 95.

christendom nooit in twijfel heeft getrokken, zag hij zich genoodzaakt, als prijs voor het bekleden van een hoog publiek ambt, een omschrijving van zijn geloof te geven waarin hij alle twijfel aan zijn loyaliteit jegens de *Anglicana* en aan zijn rechtgelovigheid wegnam – doch waarmee hij tevens zijn intellectuele vrijheid opofferde. Die omschrijving verscheen een paar jaar later in de vorm van *A Confession of Faith*, waarin hij ondermeer de door de Concilies van Nicea (325), Constantinopel (381) en Chalcedon (451) vastgestelde christologie beleed.³⁷

11 Bacon en de vroege kerk

Bacon's werk verschaftte krachtige argumenten aan hen die in de Anglicaanse kerk de opvolgster c.q. voortzetting van de vroege kerk zagen; daarmee werd bedoeld een kerk van alle eeuwen die, onaangetast door Rooms-Katholieke, Lutherse, ketterse en andere aberraties en uitwassen, in een aantal figuren, stromingen, bewegingen en groepen had weten te overleven. De kerk van Rome en in iets mindere mate de kerken van Genève, Zürich en Augsburg en sekten als de (in zichzelf gekeerde) wederdopers en andere waren op theologisch en filosofisch drijfzand gebouwd. Hun tijd was voorbij, die van Londen was aangebroken; Whitehall en Lambeth Palace losten het Vaticaan af.

12 Slotwoord

Was Bacon er onder Koningin Elizabeth niet in geslaagd een publieke functie van betekenis te bemachtigen, met de komst van Koning James veranderde dat. Vanaf 1604 krom hij snel op en bracht het tot *Lord Chancellor*, de hoogste rechter van Engeland en belangrijkste juridische adviseur van de regering. Voor James vormden Bacon's gedachten een nuttig propagandawapen in zijn strijd met Rome en Spanje, al groeide in Protestants Europa allengs enig wantrouwen ten aanzien van zijn rechtzinnigheid. Hij las Bacon's werk met genoeg en maakte volop gebruik van zijn niet geringe talenten, zonder overigens al zijn conclusies te delen of adviezen op te volgen.

In 1621 viel Bacon in ongenade op verdenking van corruptie (Macaulay³⁸) of wegens al te voortvarende sociale en economische hervormingsplannen (Trevor Roper³⁹) of als gevolg van hofintriges (Hepworth Dixon⁴⁰) – of een combinatie van deze en wellicht nog andere factoren. Zijn intellectuele arbeid en enorme invloed op tijdgenoten en latere generaties hebben er niet onder geleden en zijn werkkraft bleef ongebroken. In de laatste vijf jaar van zijn leven verschenen tweeëntwintig verhandelingen over de meest uiteenlopende onderwerpen. Hieronder was *De Augmentis Scientiarum* (1623), een uitgebreide en in een aantal opzichten uitgesprokener versie van *Of the proficience*. De dragende gedachte van deze studies, in feite van Bacon's gehele werk, was dezelfde: erop wijzend dat de mens tot veel meer in staat was dan hij dacht, wenste hij zijn lot, moreel, spiritueel en materieel, te verbeteren door fouten in het denken te corrigeren die van de Klassieken, de Kerkvaders en de Middeleeuwen geërfd waren, en de hierdoor veroorzaakte lacunes en gebrekkige intellectuele dynamiek en vooruitgang aan te wijzen. In deze beperkte zin

37 Montagu, *The Works of Francis Bacon*. Vol. VII, xiv-xix; Bacon, *A Confession of Faith*, 20-21.

38 Macaulay, "Lord Bacon. (July, 1837)", 51 vlg.

39 Trevor Roper, *The Crisis of the Seventeenth Century*, 76-77.

40 Hepworth Dixon, *Lord Bacon's Confession*; cf. Bacon, *Verulamiana*, xx.

was Bacon een voorloper van de Verlichting. Het was wegens zijn betekenis voor de hervorming van de wetenschap dat Bayle hem in zijn *Dictionnaire* opnam.⁴¹

Bacon heeft in eerste instantie de rationalisering van de westerse cultuur en wetenschap bevorderd en een aanzet gegeven tot de modernisering van het wetenschapsbedrijf. Hij was een inspiratiebron voor de oprichters van *The Royal Society* (1663). Zijn waarschuwing het onderscheid tussen het eerste en tweede domein van de rede zorgvuldig in acht te nemen vond geen gehoor bij sommige latere Verlichtingsfilosofen en -theologen, bijvoorbeeld de Ier John Toland (1670-1722). Hij wenste de Bijbel op dezelfde wijze te onderzoeken als de wetenschapsman de natuur, waarbij de rede de enige en hoogste rechter over zin en onzin, juist en onjuist was. In Baconiaanse termen: Toland erkende het onderscheid tussen beide domeinen der rede niet, het eerste domein der rede verdween. Ook de Bijbel behoorde zijns inziens volledig tot wat Bacon beschouwde als het tweede domein der rede. Bevatte de Bijbel iets dat tegen de rede leek in te gaan, dan zou nader onderzoek opheldering verschaffen zoals dat ook met natuurwetenschappelijk onderzoek het geval was. In beide gevallen gold dat men mysteries die onverklaarbaar bleven niet kon geloven.⁴² Wat Macaulay evenwel betrof, was de grootste verdienste van Bacon zijn streven het lot van de mens te verbeteren; dat was “the object of all his speculations in every department of science, in natural philosophy, in legislation, in politics, in morals.”⁴³ Macaulay, een Whig, had eraan toe kunnen voegen dat dit ook het doel was van het theologische en kerkpolitieke werk van Bacon.⁴⁴

C.G.F. DE JONG

41 Bayle wijdt in zijn *Dictionnaire*, III, 18-19, een lemma aan Bacon en noemt hem “un des plus grands esprits de son siècle, et l’un de ceux qui connurent le plus doctement l’imperfection où était la philosophie”. *De Augmentis Scientiarum* verscheen ook als *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*; in 1624 werd het in Parijs herdrukt; enkele andere verhandelingen van Bacon werden in het Frans vertaald. In 1665 verscheen een uitgave van zijn belangrijkste werk (*Opera Omnia*) in Frankfurt.

42 Over Toland, zie Israel, *Radical Enlightenment*, s.v.

43 Macaulay, “Lord Bacon. (July, 1837)”, 92.

44 Macaulay, “Lord Bacon. (July, 1837)”, 122-123; vgl. Montagu, *The Works of Francis Bacon*. Vol. VII, xiv, die Bacon terecht “a master in divinity” noemde.

Literatuur

[Bacon, F.], *A Confession of Faith. Written by the Right Honourable Francis Bacon, Lord Verulam*. Londen: W. Owen, 1757 (van ca. 1610, eerste druk 1641)

[Bacon, F.], *The Two Bookes of Francis Bacon. Of the proficiencie and aduancement of Learning, diuine and humane*. Londen: H. Tomes, 1605

Bacon, F., *Certain observations upon a libel*, in: B. Montagu, *The Works of Francis Bacon. Lord Chancellor of England*. Nwe ed., drie delen, deel II, Philadelphia: A. Hart, 1851

Bacon, F., *De Augmentis Scientiarum*, Deel I, in: *The Works of Francis Bacon*. Deel VI. Londen: M. Jones, 1815

Bacon, F., *Verulamiana; or opinions on Men, Manners, Literature, Politics and Theology*. Londen: R. Dutton e.a., 1803

[Bayle, P.], *Dictionnaire historique en critique de Pierre Bayle*. Nwe ed., deel 3. Parijs: Desoer, 1820

Hepworth Dixon, Wm., *Lord Bacon's Confession: a statement of the facts*. Londen: proof - private, 1861

Israel, J.I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford: OUP, 2002

Macaulay, Th.B., "Lord Bacon. (July, 1837)", in: Macaulay, Th.B., *Critical and Historical Essays, contributed to the Edinburgh Review*. Vijf delen; deel III, (Leipzig: B. Tauchnitz Jun., 1850) 1-146

Malherbe, M., "Bacon's method of science", in: *The Cambridge Companion to Bacon*. Edited by Markku Peltonen, (Cambridge: CUP, 2006) hfdst. 3

Montagu, B., *The Works of Francis Bacon*. Nwe ed., deel 7. Londen: Wm. Pickering, 1827

Trevor Roper, H., *Catholics, Anglicans and Puritans. 17th century essays*. Londen: Secker & Warburg, 1987

Trevor Roper, H., *The Crisis of the Seventeenth Century. Religion, the Reformation, and social change*. Indianapolis: Liberty Fund, 1967, herd. 1999

Walton's Lives of Dr. John Donne, Sir Henry Wotton, Mr. Richard Hooker, Mr. George Herbert, and Dr. Robert Sanderson. Nieuwe editie. Londen: H. Washbourne, 1858